

Jeesus ja juutalaisuus Tom Holmén

Vaikeinta Jeesuksessa on "uskoa" häneen aikansa juutalaisena. Kun häntä tarkastellaan historian henkilönä, ei näkyviin tulekaan ensimmäistä kristittyä, varhaishumanistia, esidemokraattia tai protoarjalaista, vaan Palestiinan juutalainen, jossa ei oikeastaan ole muuta erityistä, kuin että ilman häntä maailmanhistoria olisi totaalisesti toisenlainen. Kirkon ohella moderni yhteiskunta on tehnyt kauheimpia erheitään vähätellessään Jeesuksen juutalaisuutta tai kieltäessään sen.

"Galileassa olivat ei-arjalaiset ja arjalaiset kansat tasaisesti yhä uudelleen jättäneet jälkensä asujaimistoon. Jonkinlaista ulkoista kiinnekohtaa Jeesuksen syntyperän määrittämiseksi tarkemmin kuin sanalla 'ei-juutalainen', ei tieteellä ole." Näin kirjoitti vuonna 1941 saksalainen Walter Grundmann, eräs viime vuosisadan ja myös toisen maailmansodan jälkeisen ajan arvostetuimmista ja vaikutusvaltaisimmista raamatuntutkijoista. Paitsi teologian alennustilaa, toteamus kuvastaa Jeesus-tutkimuksen ja Jeesus-kuvan yhteiskunnallista kantavuutta, tosin aika karmivalla tavalla. Jeesuksen ja juutalaisuuden suhteen määrittelyllä on kaiken kaikkiaan ollut melko surullinen historia niin kirkon kuin tieteen maailmassa.

Takana surullinen menneisyys

Uskontunnustuksen lause "sikisi Pyhästä Hengestä, syntyi Neitsyt Mariasta" kertoo oleellisen kristillisen kirkon asenteesta Jeesuksen juutalaisuuteen. Jos Jeesus olikin syntyjään juutalainen, hän oli sitä vain ns. inhimillisen luontonsa puolesta. Mikä kirkon opissa on usein koettu ratkaisevaksi ja tärkeimmäksi, on Jeesuksen jumalaisuus, se, että Jeesus on Jumalan ainosyntyinen poika. Päälimmäiseksi seikaksi kirkon historiassa Jeesuksen juutalaisuutta ajatellen onkin usein noussut se, etteivät juutalaiset tunnustaneet Jeesusta Jumalan pojaksi. "Hänen omansa eivät ottaneet häntä vastaan" (Joh 1:11), vaan vainosivat Jeesukseen uskovia (Ap.t. 4-9). "Hänen verensä saa tulla meidän ja meidän lastemme päälle!" (Matt. 27:25) lausuvat sekä tavallinen kansa että juutalaisten johtomiehet, kun roomalainen virkamies on aikeissa vapauttaa Jeesuksen syytöksistä. Kirkon suhtautumisessa juutalaisuuteen taustalla näkyy dilemma kansansa hylkäämistä messiaasta. Vaikka Uusi testamentti tunnustaa ajatuksen "pelastus on juutalaisista" (Joh. 4:22), ei se ole estänyt kirkkoa myös käyttämästä ilmaisuja "Kristuksen murhaajat".

Tieteellinen Jeesus-tutkimus on alkumetreilläään ja melko usein myöhemminkin suuntautunut kirkon Jeesus-kuvaa vastaan. Kysymyksessä ei tosin niinkään ole ollut kirkon käsitys Jeesuksen suhteesta juutalaisuuteen. 1700-luvun loppupuolella vaikuttanut Hermann Reimarus, jonka alunperin anonyyminä julkaistuihin teksteihin monet sijoittavat historian Jeesuksen tutkimuksen alun, kiisti kirjoituksissaan mm. ylösnousemuksen historiallisuuden. Tämä ja monet muut Reimaruksen teesit noudattelivat yhteiskunnan valitusaatteellista henkeä. Tutkimuksessa Jeesus-kuvaa onkin usein taottu vastaamaan niin yhteiskunnallisia kuin myös kirkollisia tilauksia. Ja kuten tuttua inhimillisessä historiassa, vasta myöhempi aika on kyennyt näkemään edeltäjiensä sokeat pisteet niitä korjaten, mutta uusiin syyllistyen. Noin 200 vuoden aikana Jeesus on kuvattu mm. valistusajan ajattelijaksi, liberaaliksi uudistajaksi, eksistentiaalisten filosofian tai yhteiskunnallisen tasa-arvon puolesta puhujaksi, monia paljon villimpäiä visioita mainitsematta.

Kaikissa näissä vaiheissa näkökulma Jeesuksen juutalaisuuteen on pysynyt melko muuttumattomana. Muutamia yksittäisiä poikkeuksia lukuun ottamatta, yhteistä eri tutkijoiden kuvauksissa on aivan viime aikoihin saakka ollut juutalaisen taustan jääminen varsin marginaaliseen asemaan. Juutalaisuus on lähinnä tarjonnut kontrastipinnan, jota vasten Jeesus on kyetty hahmottelemaan selkeästi erottuvana, usein nimenomaan edukseen erottuvana. Siinä kuin juutalaisuutta leimaaviksi käsitteiksi katsottiin lakihenkisyyttä ja kovuus, Jeesus tuotiin esiin armon ja rakkauden sanoman edustajana. Ehkä karkeimmaksi tapaukseksi nousee alun sitaattissa viitattu natsiajan Saksan antisemitistinen Jeesus-tutkimus ja -kuva, jolla osaltaan hyväksyttiin Kolmannen valtakunnan juutalaisvastaista politiikkaa. Jeesuksen ideologinen erilaisuus tulkittiin ajan oppien mukaisesti yhdeksi todisteeksi myös rodullisesta eroavaisuudesta. Vaikka Jeesuksen etnisen juutalaisuuden kieltävä

selitysmalli sittemmin hylättiin, jatkui tulkintatraditio, joka katsoi Jeesuksen julistukseltaan varsin radikaalisti poikenneen aikalaistensa käsityksistä.

1970-luvulta lähtien on Jeesus-tutkimus kuitenkin ollut astumassa uuteen vaiheeseen. Jos on jokin sokea piste, jonka uusi tutkimus on vanhassa ollut erottavanaan, se on juuri juutalaisen taustan saama vähäinen rooli historiallista kuvaa Jeesuksesta piirrettiessä.

Uusi näkökulma Jeesuksen juutalaisuuteen syntyy

Uudenlaisen näkökulman syntyyn on montakin syytä, ehkä merkittävimpana kuitenkin lisääntynyt tieto ja ymmärrys Jeesuksen ajan juutalaisuudesta itsestään. Qumranin käärojen löytyminen 1947 alkaen paljasti, ettei aikaisimmillaan n. 200 j.Kr. kodifoidusta rabbiinisesta kirjallisuudesta tunnettu, sinänsä varsin homogeeninen uskonnon muoto sellaisenaan käynytään kuvaamaan ajanlaskun alun juutalaisuutta. Jo entuudestaan tiedetyt nk. Vanhan testamentin apokryfikirjat sekä monet testamenttien välisen ajan juutalaisuudesta kertovat pseudepigraafiset dokumentit otettiin uuteen tarkasteluun. Vähitellen kehittyi käsitys Jeesuksen ajasta juutalaisuuden formatiivisena ja siten jopa äärimmäisen heterogeenisyyden ja monimuotoisuuden kautena. Varhaisjuutalaisuus, niin kuin tuota aikaa uutta käsitystä heijastellen ruvettiin kutsumaan (aiemmin käytetyn termin 'myöhäisjuutalaisuus' sijasta), ei oikeastaan tuntenut mitään normatiivista uskonnon muotoa. Samoin ei oikein voida erottaa mitään uskonnollista valtavirtaustakaan, johon saatettaisiin osuvasti viitata ajan juutalaisuuden edustajana.

Näin syntynyt näkymä Jeesuksen juutalaiseen kontekstiin ei sitten erää toiminutkaan harmaana taustaväriyksenä Jeesuksen kirkaalle erilaisuudelle. Yhdenmukaisen ja latteaksi koetun oppitopografian sijasta tarjolla olikin maasto täynnä syvyyttä ja vaihtelua. Kaiken lisäksi käsitys juutalaisuudesta lakihenkisenä uskontona oli osoittautumassa virheelliseksi. Viimeksi mainittuun vaikutti erityisesti liittouksen merkityksen korostuminen Jeesuksen ajan juutalaisuutta kuvatessa.

Niinpä nykytutkimus on päätenyt lähes päinvastaiseen tulokseen aiemmin vallassa olleeseen käsitykseen verrattuna. Jeesus ei ollutkaan erilaisuudessaan muista poikkeava. Ei voida sanoa, että hänen julistuksensa olisi mitenkään erityisesti erottunut muusta juutalaisuudesta. Jeesus ei ollut "toisenlainen" juutalainen, "vain vähän" juutalainen tai "ei laisinkaan" juutalainen. Päinvastoin, niin kuin nyt halutaan korostaa, hän oli hyvin juutalainen, aivan olennaisesti myös julistukseltaan. Hänet nähdään osana juutalaisuuden dynaamisuutta. Häntä tulee tulkita ja tarkastella aikansa juutalaisuuden lähtökohdista käsin, juutalaisuuden sisäisenä ilmiönä. Näkemys kiteytyy hyvin amerikkalaisen Jeesus-tutkijan Bruce Chiltonin toteamuksessa: "Jeesus oli sekä oire että seuraus juutalaisuuden radikaalista pluralisoitumisesta."

Niin kuin on huomattavissa, kyseessä on sinänsä triviaali tutkimuksellinen lähtökohta: Ilmiöt on ymmärrettävä omasta kontekstistaan käsin. Kertonee lähinnä tutkimuksen vaikeasta ja traumaattisestakin menneisyydestä, että monissa uudemmissa Jeesus-analyysissä kyseinen lähtökohta on koettu valtavaksi, maailmoja liikuttavaksi löydöksi. Toisaalta, kyllä paljon onkin liikkunut, ja kyllä juutalainen Jeesus liikuttaakin. Kuten seuraavasta keskustelusta ei pitäisi olla aivan vaikea nähdä, juuri Jeesusta on hankala pysyttää kontekstissaan.

Vieraat tälle maailmalle: Jeesus ja hänen aikansa

Parhaimmillaan Jeesuksen juutalaisuuden korostaminen merkitsee paitsi vastamyrkkyä antisemitistisille ajatuksille myös oivallista oikaisuukeinoa ihmisen ja inhimillisen tutkimuksen väistämättömään taipumukseen peilata oman aikansa käsitykset menneisyyteen. Kuten on todettu, aikojen ja tapojen vaihtuessa Jeesuksesta on kehkeytnyt milloin valistusaatteellinen, milloin liberaali optimisti, milloin arjalainen, milloin taas demokratian ja tasa-arvon edistäjä. Kiehtovalla tavalla yhteiskunta ei koskaan tunnu tulevan tarpeeksi maallistuneeksi ollakseen kiinnostumatta katsantokantajensa vanhurskauttamisesta Jeesukseen viittaamalla. Mahdollisesti eräs selvimpiä tämän päivän esimerkkejä kyseisestä tendenssistä on nk. poliittisesti korrekti (politically correct) Jeesus, joka on diplomaattinen, hienotunteinen ja suvaitsevainen. Jeesus ja hänen aikansa osoittautuvat kovin vieraiksi tällaisille näkemyksille. Pohdittakoon vaikkapa seuraavaa.

Vaikka Jeesuksen ajan juutalaisia uskonnollisia ryhmiä ja koulukuntia on joskus nimetty puolueiksi, ei pidä kuvitella, että ne olisivat käyneet

parlamentaarista keskustelua keskenään. Sananvaihto oli enimmäkseen hyvin jyrkkää ja tuomitsevaa. Jeesuskin tuli tunnetuksi tästä. Usein on otettu esille Johanneksen evankeliumista löytyvä ryöpytys väääräuskoisia juutalaisia kohtaan:

"Jeesus sanoi: "Te olette lähtöisin Saatanasta. Hän on teidän isänne, ja hänen halunsa te tahdotte tyydyttää. Saatanana on ollut murhaaja alusta asti. Hän on kaukana totuudesta, se on hänelle vieras. ... Mutta minua te ette usko, koska minä sanon teille totuuden. ... Se, joka on lähtöisin Jumalasta, kuulee mitä Jumala puhuu. Te ette kuule, koska ette ole lähtöisin Jumalasta." (Joh. 8:44-45, 47)

Karkealta tuntuva teksti osoittautuu ajalle ominaiseksi tyyliksi, kun sitä verrataan esim. seuraaviin varhaisjuutalaisiin kirjoituksiin (sama ilmiö on toki nähtävissä muussakin myöhäisantiikin kirjallisuudessa).

Qumranilainen Yhdyskuntasääntö neuvoo kiroamaan "Belialin arpaosan miehiä", joka yksinkertaisesti tarkoittaa Qumranilaisten omaan ryhmään kuulumattomia juutalaisia:

"Kirottu ole sinä kaikkien väärin ja syyllisten tekojesi tähden. Antakoon Jumala sinun (kokea) kauhua kaikkien kostajien käsissä ja lähettäköön hän peräsi tuhon niiden kautta, jotka hankkivat hyvityksen pahoista teoista. Kirottu ole sinä, vailla armoa, pimeiden töitteesi mukaisesti. Kirottu ole sinä ikuisen tullen pimeyteen. Älköön Jumala armahtako sinua, kun huudat Häntä avuksesi. Älköön Hän antako sinulle anteeksi, niin että pyyhkisi pois sinun syntisi." (1QS 2:5-8)

Mahdollisesti saddukeusten puoleutta koskee seuraava pseudepigraafisen Mooseksen testamentin tarjoama kuvaus:

"Silloin hallitsevat tuhoisat ja jumalattomat miehet, jotka esiintyvät vanhurskaina ... Mutta he ovat petollisia, ajaen vain omaa etuaan, petollisia kaikilla kuviteltavissa olevilla tavoilla ... koettaen niin piilotella itseään, etteivät tulisi tunnetuiksi läpeensä jumalattomina rikollisten tekojensa tähden, joita he tekevät aamusta iltaan." (Mooseksen testamentti 7:3-4, 7)

Ensimmäisellä vuosisadalla j.Kr. elänyt juutalainen historioitsija Flavius Josefus sanoo seloottien ja sicariiden joukoista:

"Mitä te olette tehneet, minkä Lainantaja on siunannut? Mitä te olette jättäneet tekemättä, minkä hän on kironnut? ... Ryöstössä ja murhaamisessa te kilpailette auki raivaten outoja, ennen tuntemattomia pahuuden teitä. ... Te olette pohjasakkaa, kansakunnan äpärröskäväkeä." (Juutalaisodot 5:400-401, 443)

Käsitteet pluralismi ja heterogeenisyys Jeesuksen ajan juutalaisuutta kuvaillaessa eivät tosiaankaan tarkoita asioita niin kuin ne nykyisin mielletään. Myöhäisantiikin asiantuntija, historioitsija Hans-Dieter Betz toteaa: "Kaikki nämä ryhmittymät olivat jollakin tavoin ainutlaatuisia, kiistanalaisia, riitaisia ja vakuuttuneita omasta ortodoksisuudestaan." Tässä mielessä lähin nykyajan vertauskohta varhaisjuutalaisuuden moninaiselle liikehdinnälle, johon Jeesuskin kuului, löytynee uskonnollisissa fundamentalismissa, vaikka vertaus osittain onkin horjuva.

Jeesuksen tulkitseminen hänen omasta kontekstistaan käsin merkitsee sitä, ettei häntä voi kuvata joukkoon jotenkin eksyneeksi humanistiksi. Siitä huolimatta, että monia yhtymäkohtia löytyykin, kuten esim. Jeesuksen asenne ns. syntisiä ja muita ulkopuolisia kohtaan, ei osasta voi johtaa kokonaisuutta sortumatta anakronismin (kuten myös muut esimerkit tuolta ajalta osoittavat, esim. Hillelin opetukset). Ne, jotka ehkä ovat valmiita hurraamaan Jeesuksen varauksettomalle asenteelle kaikkein syrjäytyneimpiäkin kohtaan, varmasti vaikenevat kuullessaan joutuvansa kadotukseen, elleivät ryhdy Jeesuksen seuraajiksi ja noudata hänen opetuksiaan. Samoin moraalin saralla moniarvoisuuden monopolisoima nyky-yhteiskunta tuskin kykenee tuntemaan omakseen Jeesuksen ja hänen aikansa arkaaista yksiarvoisuutta, tuli kysymykseen sitten avioliittoetiikka tai samaa sukupuolta olevien suhteet.

Näin voimme siis nähdä, että juutalainen Jeesus on oman aikansa lapsi, eikä häntä voida ilman hylkimisreaktioita istuttaa meidän aikamme arvomaailmaan. Onkin ehkä aika palata takaisin myöhäisantiikin

maailmaan pohtimaan juutalaisen saarnamiehen paikkaa omassa kontekstissaan niin kuin se nyt uusimman tutkimuksen valossa esittäytyy.

Mikä Jeesuksessa oli erilaista?

Edellä olemme käsitelleet joitakin seikkoja, jotka ilmentävät, kuinka Jeesus jakoi oman aikansa hengen ja perustavat katsantokannat. Realistinen kuvaus kenestä tahansa ottaa kuitenkin huomioon myös sen, missä henkilö on omintakeinen. Nimenomaan varhaisjuutalaisuuden dynaamisuudesta johtuen onkin oletettavissa, että Jeesus esitti koko nipun uusia ajatuksia. Mitä ne olivat? Mikä teki Jeesus Nasaretilaisesta muistamisen arvoisen ilmiön jo muutenkin värikkäässä kontekstissa? Tutkimus on joskus aiemmin arvellut, että vasta myöhempi, erityisesti Paavalilta periytyvä kristillisuus muotoili Jeesuksesta tällaisen. Nykyisin ei kuitenkaan olla sitä mieltä, että pitäisi kiistää kyky omaperäisyyteen juutalaiselta nimeltä Jeesus, jos sellainen kyky kerran ollaan valmiita myöntämään juutalaiselle nimeltä Saulus Paulus. Metodisen epäilyn ja monenlaisen lähdekritiikin jälkeenkin nykytutkimus havaitsee seikkoja, joissa Jeesuksen julistuksesta ja hahmosta erottuu, kuten saksalainen Jeesus-tutkija Gerd Theissen sanoo, "itsenäinen profiili juutalaisessa kontekstissa".

Jeesuksen toiminnan keskuksena oli julistus Jumalan valtakunnasta. Käsite ei suinkaan ollut tuntematon varhaisjuutalaisuudessa. Se keskeinen asema, jonka Jeesus tälle käsitteelle antoi, loi kuitenkin hänen toiminnalleen omintakeiset ääriiviät. Harmiksemme Jeesus ei koskaan eksplisiittisesti selittänyt mitä hän Jumalan valtakunnalla tarkoitti. Enemmän tai vähemmän arvoituksellisesti hän liitti ajatuksen lähes kaikkeen, mitä hän puhui tai teki. Otaksuttavin selitys tähän on, että hän näin hyödynsi avointa ja voimakkaan jännitteistä käsitettä sulauttaakseen yllättävän assosiaatioin uusia elementtejä kuulijoidensa uskonkäsitteisiin.

Eroten muista ajan opettajista ja julistajista Jeesus myös asetti poikkeuksellisen suuren merkityksen omalle persoonalleen. Suhtautuminen häneen ratkaisi paljon, joskus ajan uskonnollisiin sääntöihin nähden hämmästyttäväinkin paljon. Jeesus saattoi mm. kehottaa viidennen käskyn (neljäs Lutherin mukaan) täyttämättä jättämiseen, jos se oli hänen seuraamisensa tiellä:

"Eräälle toiselle Jeesus sanoi: "Seuraa minua!" Tämä vastasi: "Herra, anna minun ensin käydä hautaamassa isäni." Mutta Jeesus sanoi hänelle: "Anna kuolleiden haudata kuolleensa. Lähde sinä julistamaan Jumalan valtakuntaa." (Luuk. 9:59-60)

Olennaista Jeesuksen viihtymisessä syntisten ja ulkopuolisten seurassa olikin, että juuri nämä suostuivat hänen kanssaan ystävyysuhteeseen, jonka syvyyttä kuvaa ajan kulttuureissa tärkeäksi koettu yhdessä ateriointi.

Samoin Jeesuksen suhtautumisessa juutalaisuuden keskeisimpään uskonkohtaan, liittoukseen, on havaittavissa huomattavaa omintakeisuutta. Käsitteeseen siitä, että ainoa Jumala oli solminut liiton juutalaisen kansan kanssa, kuului erottamattomasti kuuliaisuus, liittouksellisuus, joka tutkimuksessa nykyisin ymmärretään lähinnä vastaukseksi Jumalan kutsuun, ei niinkään legalismin johtavana pelastuksen ansaitsemisen vaatimuksena. Jeesus todennäköisesti pitäytyi sekä liittoukseen että kuuliaisuuden responssiin. Sen sijaan hän pidättäytyi ajan juutalaisuudelle ja sen liittoajattelulle aivan olennaisesta keskustelusta ja toiminnasta, joka tähtäsi sen selvittämiseen, kuinka Jumalan kansan käytännössä tuli elää liitolle uskollisena. Tämä saattoi saada hänet näyttämään välinpitämättömältä itse liittoa kohtaan, minkä vakavuutta ei ajan uskonnollinen heterogeenisyys vähentänyt.

Näin nähtynä Jeesus ei välttämättä nosta meissä suuriakaan intohimoja. Jos häntä kuitenkin halutaan tarkastella oman aikansa yhteydessä, ovat mm. edellä mainitut seikat juuri niitä, jotka silloin särähivät korvaan. Tällaiset asiat myös ovat historiallisesti merkittävimpiä tekijöitä, sillä ne viime kädessä johtivat kristinuskon eriytymiseen juutalaisuudesta.

Vaikeinta Jeesuksessa on "uskoa" häneen aikansa juutalaisena. Kun häntä tarkastellaan historian henkilönä, ei näkyviin tulekaan ensimmäistä kristittyä, varhaishumanistia, esidemokraattia tai protoarjalaista, vaan Palestiinan juutalainen, jossa ei oikeastaan ole muuta erityistä, kuin että ilman häntä maailmanhistoria olisi totaalaisesti toisenlainen. Kirkon ohella moderni yhteiskunta on tehnyt kauheimpia erheitään vähätellessään Jeesuksen juutalaisuutta tai kieltäessään sen. Painotuksen vaihtumisesta huolimatta ei ole itsestään selvää, että sen ymmärtäminen, mitä kaikkea Jeesuksen juutalaisuus tuo mukanaan, olisi omama aikanamme tullut

ratkaisevasti helpommaksi. Siksi on hyvä, että kysymys Jeesuksesta ja juutalaisuudesta pysyy elävänä, että siitä keskustellaan ja että siihen löydetään monipuolisia näkökulmia.

KIRJALLISUUTTA

Betz, H.-D. (1991): "Wellhausen's Dictum 'Jesus was not a Christian, but a Jew' in Light of Present Scholarship", *Studia Theologica* 45, 83-110.

Brown, C. (1992): "Historical Jesus, Quest of", *Dictionary of Jesus and the Gospels* (toim. J.B. Green & S. McKnight), Downers Grove, 326-341.

Charlesworth, J.H. (toim.) (1993): *Jesus and the Dead Sea Scrolls*. New York.

- (1996): *Jesus' Jewishness. Exploring the Place of Jesus within Early Judaism*. New York.

Charlesworth, J.H. & Johns, L.L. (toim.) (1997): *Hillel and Jesus. Comparative Studies of Two Major Religious Leaders*. Minneapolis.

Chilton, B. (1992): *The Temple of Jesus. His Sacrificial Program Within a Cultural History of Sacrifice*. University Park.

Ericksen, R. P. (1985): *Theologians under Hitler. Gerhard Kittel, Paul Althaus and Emmanuel Hirsch*. New Haven - London. Grundmann, W. (1941): *Jesus der Galiläer und das Judentum*. (2. painos) Leipzig. den Heyer, C.J. (1996): *Jesus Matters. 150 Years of Research*. Valley Forge.

Holmén, T. (2001): *Jesus and Jewish Covenant Thinking*. Leiden.

- (2001): "The Jewishness of Jesus in the 'Third Quest'", *Jesus, Mark, and Q. The Teaching of Jesus and its Earliest Records* (toim. M. Labahn & A. Schmidt) Sheffield.

Johnson, L.T. (1989): "The New Testament's Anti-Jewish Slander and the Conventions of Ancient Polemic", *Journal of Biblical Literature* 108, 419-441.

Kuparinen, E. (1999): *Aleksandriasta Auschwitziin. Antisemitismin pitkä historia*. Jyväskylä.

Lindeskog, G. (toim.) (1976): *Kyrkan och Synagogan. En handbok*. Stockholm.

Rousseau, J.J & Arav, R. (1995): *Jesus & His World. An Archaeological and Cultural Dictionary*. Minneapolis.

Sanders, E.P. (1985): *Jesus and Judaism*. London.

- (1994): *Judaism. Practice & Belief 63bce-66ce*. (2. painos) London - Philadelphia.

Theissen, G. & Merz, A (1996): *Der historische Jesus. Ein Lehrbuch*. Göttingen.

Uro, R. & Lehtipuu, O. (toim.) (1997): *Nasaretilaisen Historia*. Jyväskylä.

Wright, N.T. (1996): *Jesus and the Victory of God*. Minneapolis.

Kirjoittaja on teologian tohtori ja tutkija Åbo Akademiassa. Kirjoitus perustuu esitelmään Tieteen päivillä 2001.